

СЕМАНТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У СУДОВОМУ ДИСКУРСІ (НА МАТЕРІАЛІ ЗАХИСНИХ АДВОКАТСЬКИХ ПРОМОВ)

У статті проаналізовано семантичні особливості фразеологізмів та пояснено їх роль у судовому дискурсі з огляду на імманентну впливовість цих одиниць.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, судова промова, семантичні особливості, експресивність, вплив.

Слишинская Г. М. Семантический потенциал фразеологизмов в судебном дискурсе (на материале защитных адвокатских речей). – Статья.

В статье проанализированы семантические характеристики фразеологизмов в судебных речах адвокатов и объяснена их роль как имманентных суггестогенов.

Ключевые слова: фразеологическая единица, судебная речь, семантические особенности, экспрессивность, влияние.

Slyshynska G. M. Semantic potential of phraseology in legal discourse (based on legal defence speeches). – Article.

The article presents semantic characteristics of phraseological units in judicial speeches of lawyers on the basis of semantic analysis. And the role in the chosen genre is explained taking into account the immanent influence of these units.

Key words: phraseological unit, judicial speech, semantic features, impact.

Сучасні лінгвістичні дослідження спрямовані на всебічне вивчення мовних ресурсів, які не лише фіксують знання та уявлення людей про навколишню дійсність, а й зберігають національну специфіку мови. Однією з особливостей лексичного складу української мови є широке вживання фразеологічних одиниць, які відображають лінгвокультурні особливості носіїв мови. Попри загальноприйнятий факт, що фразеологізми не є типовими для мови права, якій властиві точність, офіційність, логічна послідовність, високий рівень стандартизації тощо [1], вивченню особливостей фразеологічних одиниць, які побутують в адвокатських промовах, приділяється все більше уваги у працях вітчизняних і закордонних лінгвістів [1; 3; 10; 11]. Дослідники юридичної лінгвістики (Т. Дубровська, Р. Кацавець В. Молдован, С. Начерна та ін.) відмічають значну кількість фразеологічних одиниць у виступах правників, які таким чином не лише передають логічний зміст думки, а й виражають своє емоційне ставлення до розгляду відповідної судової справи. З огляду на це вважаємо дослідження фразеологізмів у судових промовах адвокатів досить актуальним у сучасній лінгвістиці, оскільки вони надають мовленню адвокатів експресивного забарвлення, що збагачує судову лексику особливим семантичним потенціалом.

Метою пропонованої розвідки є виявлення семантичного та впливового потенціалу фразеологічних одиниць у судових промовах адвокатів. Досягнення поставленої мети вимагає вирішення таких завдань:

- 1) розглянути основні ознаки фразеологічної одиниці (далі – ФО);
- 2) виокремити та описати семантичні особливості ФО в жанрі судової промови;
- 3) пояснити їх роль в обраному жанрі з огляду на притаманну їм впливовість.

Предметом пропонованого дослідження є семантика фразеологічних одиниць, а об'єктом – тексти судових промов адвокатів зі збірки «Судові промови адвокатів України», що містить тексти промов відомих адвокатів України різних поколінь: від фахівців радянського періоду до представників сучасного правництва, які вели захист у кримінальних і цивільних справах [13].

Основними методами нашого дослідження стали компонентний аналіз, який допоміг виявити семантичний потенціал зафіксованих ФО; кількісні підрахунки, що дали змогу встановити динаміку вживання певних

лексем у тексті; описовий метод прислужився в жанровій кваліфікації аналізованого матеріалу. Фактичну базу роботи становлять 150 фразеологічних одиниць, виокремлених у площині 5-ти судових промов із зазначеної збірки «Судові промови адвокатів України» [13].

Як наука, фразеологія виокремилася лише у XX ст. Питання теорії фразеології вивчали Л. Авксентьев, М. Алефіренко, А. Альохіна, Н. Амосова, В. Архангельський, Л. Булаховський, В. Виноградов, В. Гак, М. Демський, В. Жуков, О. Кунін, О. Мелерович, В. Мокієнко, Є. Поливанов, Л. Скрипник, О. Смирницький. Серед іноземних мовознавців – Ш. Баллі, Л. Сміт та ін. З посиленням інтеграційних процесів і міжнародних правових зв'язків певний інтерес викликає вивчення промов адвокатів із залученням фразеології у працях Д. Баранник, О. Діомідової та ін. Оскільки мова права постійно еволюціонує, то важливо з'ясувати, яку семантичну й емоційно-експресивну роль відіграють фразеологізми в текстах промов правників.

У лінгвістиці існують різні визначення фразеологізму. На думку В. Ярцевої, фразеологізм (фразеологічна одиниця) – загальна назва семантично пов'язаних сполучень слів і речень, які, на відміну від подібних за формою семантичних структур, не відтворюються відповідно до загальних закономірностей вибору і комбінації слів під час організації висловлювання, а відтворюються у мовленні у фіксованому співвідношенні семантичної структури і певного лексико-семантичного складу [8, с. 559]. У наступному визначенні Ю. Караулова йдеться про те, що фразеологізм (фразеологічна одиниця) – загальна назва семантично пов'язаних сполучень слів, які не утворюються у мовленні (як подібні за формою семантичні структури – словосполучення чи речення), а відтворюються в ньому в узуально закріпленому за ними стійкому співвідношенні змісту та певного лексико-граматичного складу [4, с. 605]. Згідно з дефініцією П. Леканта, фразеологізм (фразеологічна одиниця) є складною міждисциплінарною одиницею, у формі і значенні якої взаємодіють одиниці різних рівнів [7, с. 61]. Відповідно, В. Мокієнко розуміє поняття фразеологізму як «порівняно стійке, відтворюване, експресивне сполучення лексем, що має цілісне значення» [9, с. 15]. Отже, вчені розглядають фразеологізми з різних позицій, аналізуючи їх семантичну зв'язаність, лексичну будову, узус та міждисциплінарність.

Узагальнюючи підходи вчених до визначення цих понять, вважатимемо, що фразеологізм – це семантично пов'язане сполучення слів, що виникає у мові як результат метафоризації його значення та відтворюється у вигляді специфічної, усталеної та цілісної конструкції.

Зазначимо, що фразеологія тісно пов'язана з іншими галузями, зокрема із психологією, оскільки особливість людської психіки – одна з важливих передумов виникнення фразеологізмів. У цьому руслі заслуговують на увагу класичні праці В. фон Гумбольта, Ф. де Соссюра та О. Потебні, які засвідчують, що семантичну природу мовних явищ потрібно шукати у психіці та ментальності людини.

В. фон Гумбольдт та Н. Телія, акцентуючи увагу на семантичному потенціалі фразеологізмів, наявності в їхній структурі внутрішньої та зовнішньої форм, наголошують, що фразеологізми є продуктом ментальної свідомості, який відтворює спосіб осмислення дійсності у процесі комунікації. Внутрішня форма фіксує певну ситуацію або її фрагмент, історичний факт, подію тощо. Тобто мовленнєву ситуацію переосмислюють так, що за нею закріплюються лише суттєві смислові зв'язки. Згодом переосмислена ситуація у вигляді фрагмента потрапляє в мовленнєву картину певного лінгвокультурного соціуму, і її використовують для опису аналогічної ситуації завдяки актуалізації спільного семантичного компонента – інваріанта [14].

Фразеологізми надають мовленню адвокатів емоційного й експресивного забарвлення. Такої думки дотримується В. Мокієнко, який вважає, що це одні з головних характеристик ідіоми [9, с. 17]. Отже, фразеологія оперує суттєвою базою засобів, надаючи мові права особливого семантичного потенціалу. Більшість фразеологічних одиниць у текстах правників позначають ті самі поняття, які можна передати загальноживаними словами та описовими конструкціями. Проте фразеологізми суттєво відрізняються від синонімічних слів і словосполучень смисловими нюансами, емоційністю та експресивністю. Для підтвердження цієї думки наведемо такі приклади: *«Так, громадянин Шпак, на якого падала цілком обґрунтована підозра, виявляється, «в боргах, як у шовках»* [13, с. 23]; *«Постановою прокурора Ленінського району від 31 серпня 1988 року, у якій чорним по білому написано, що справа про крадіжку грошей із каси магазину була закрита за невідстановленням осіб, які вчинили крадіжку»* [13, с. 41]; *«Обшук Беловой і Вегери ніяких результатів не дав, але ні з того ні з цього заговорив Шпак»* [13, с. 32] тощо.

Як зазначено вище, поєднання у фразеологізмах номінативних та емоційно-оцінних елементів дає змогу комунікантам, зокрема адвокатам, використовувати у виступах фразеологізми не лише для передавання логічного змісту думки, а й для вираження емоційного ставлення до розгляду відповідної судової справи.

Щоб з'ясувати семантичні особливості фразеологізмів у публіцистичному стилі, до якого відносимо жанр судової промови [12], звернемося до її детальнішого аналізу.

Поняття судової промови не має чіткої рефлексії у науковій літературі. Так, Т. Дубровська вважає, що судова промова – це шанс адвоката на фінальному етапі судового процесу виявити себе як професіонала з високою комунікативною компетенцією і в результаті відстояти інтереси підзахисного [1, с. 9]. В. Молдован розуміє її як промову в судових дебатах, де захист підсудного надає аналіз доказів, викладає міркування по

суті обвинувачення, кваліфікації злочину, пропозиції щодо міри покарання, інші питання, що мають значення для правильного вирішення справи [10, с. 43]. С. Начерна трактує промову адвоката як ділову публічну промову, судову за типом і дорадчу (стосовно суду) за характером [11, с. 262]. Дослідниця вважає, що цей тип судової промови характеризується обмеженою сферою застосування, оцінювально-правовою природою, ознаками полемічності, обмеженістю її предмета, певними умовами для її адресата.

У нашому дослідженні судова промова – це промова, звернена до суду та інших учасників судочинства і присутніх під час розгляду кримінальної, цивільної, адміністративної справи, у якій містяться висновки щодо тієї чи іншої справи. Н. Івакіна зазначає, що мета захисної промови – перекваліфікувати злочин після промови обвинувача й обґрунтувати аргументи про зміну міри покарання [3, с. 75]. Ми вважаємо, що основними завданнями промови адвоката є аналіз та правова оцінка обставин справи, а також характеристика особистості підзахисного та його мотивів. Згідно із твердженням І. Морозової, такий тип виступу об'єднує дві функції: функцію повідомлення та функцію впливу [16, с. 64]. Тому основну функцію промови адвоката в окресленому дослідженні розуміємо як здійснення мовленнєвого впливу на суд присяжних.

На думку сучасних учених (Т. Дубровська, В. Молдован, Р. Кацавець), судовий дискурс чітко регламентований екстралінгвістичними чинниками: процесуальним законодавством, рівнем юридично-комунікаційної підготовки і функціями учасників, високим ступенем емоційної напруги, визначеної зацікавленістю учасників судових слухань у результаті розгляду кримінальних, цивільних, адміністративних справ та ін.

Для визначення ролі фразеологічних одиниць в обраному жанрі з огляду на притаманну їм іманентну впливовість розглянемо на конкретних прикладах найяскравіші вживання виокремлених ФО.

Як зазначають учені В. фон Гумбольдт, Ф. де Соссюр, О. Потебня та В. Мокієнко, фразеологізми є емоційно-експресивним засобом вираження думки. У жанрі судової дискусії вони вживаються для зниженої чи негативної характеристики людей, їх учинків, для позначення назв осіб, груп людей, для оцінки певної ситуації, для образного називання дій, процесів, станів тощо. Важливою стилістичною функцією фраземних висловів є створення атмосфери гострої полеміки. Експресія фразем особливо відчутна у зіставленні із синонімічними нейтральними висловами, наприклад: *«Бачити, то бачили, але й не дуже побачиш, коли той цезар чи наполеон раптом вигулькне десь «із списку», мов Пилип із конопель»* [12]. Фразеологізм *«мов Пилип із конопель»* має значення «недоречно, недолально або невчасно сказати що-небудь чи виступити із чимось» [15, с. 64]. У наведеному контексті він набуває іншого значення – «з'явитися несподівано, раптово». Заміна його у фразі синонімічним прислівником позбавить текст емоційності, виразності.

В аналізованих судових промовах спостерігаємо активне використання фразеологізмів кількох типів. Так, популярними є звороти на позначення назв осіб, груп людей. Наприклад, слово «Юда (Юда)» має нормативне тлумачення «зрадник, запродавець» [15, с. 138]. У судовій промові на захист інтересів релігійної громади Української православної церкви (Київського патріархату) зневажлива, негативна конотація його поглиблюється уточнювальним компонентом: *«А для*

виконання свого плану Корольок, за словами того ж Крючкова, ніби шукає *«Іду з ім'ям», тобто якогось відомого діяча з лівого табору, який погодився б очолити нову хвилю невдоволення»* [13].

Популярним мовновиражальним засобом у аналізованих судових промовах є фразеологізми на позначення вад, негативних рис характеру людей, наприклад: *«Прокурор Морозов, ваша честь, добре бачить колоди в чужому оці, не визнаючи у своєму бодай порошинки»* [13]; *«Уявляю собі громадянина Марчука, як він хитромудро й зухвало обводить кругом пальця тюремну охорону»* [13]; *«Закони економіки, закони демократії, зрештою, закони життя таким «до лампочки»* [13]. Тобто фразеологізми є виразними характеристиками моральної недолугості, певних людських вад згадуваних учасників судового процесу. При цьому усталене фразеологічне значення може набувати чіткіших семантичних рис за рахунок долучених до них епітетів, метафор тощо. Скажімо, у наведеному прикладі експресивність фразеологізму *«обвести кругом пальця»* у значенні «спритно обдурити, перехитрити кого-небудь» [15, с. 211] посилюється ще й оцінними прислівниками *«хитромудро»* і *«зухвало»*. Жаргонний фразеологізм *«до лампочки»* – «щось для когось не потрібне або не має значення; байдуже комусь до кого-, чого-небудь» [15, с. 351] – уживається замість нейтрального *«байдуже»*.

Експресивні фрази в аналізованих судових промовах вживаються також для оцінки певної ситуації. Їх зміст передається не окремим словом чи словосполученням, а цілим реченням – ось, наприклад, як полемічно зображено ситуацію слідчої дії: *«Стосунки пана прокурора, слідчого і виконавчої влади вже стали притчею во язицех: протистояння було, є, і, мабуть, буде»* [13].

Одна з основних функцій фразеологізмів полягає в образному називанні дій, процесів, станів. Замість нейтральної використовується експресивна номінація дії, наприклад: *«Час нас учить не сприймати за чисту монету все те, що обіцяють, чим задобрюють і чим лякають наші судді»* [13]. Усталений вислів *«сприймати за чисту монету»* означає «щиро вірити, наївно вважати що-небудь за істину, правду» [15, с. 218]. Замість такого стилістично нейтрального вислову адвокат використовує оцінний зміст фразеологічно зв'язаних слів. Так само фрази додають виразності, експресивності у такі тексти: *«Але створено прецедент, через який тепер кожному сверблять руки (тобто «кожному хочеться») внести свою лепту (тобто «здійснювати щось») у це спірне питання»* [13]; *«Але за таких умов на горіхи перепадатиме (тобто «діставатиме покарання») Попкову»* [13].

Поєднання із синонімічними стилістично нейтральними висловами виявляє додатковий оцінний зміст фразеологізмів, їх стилістичну роль в увиразненні емоційно висловленої думки. Трапляються серед фразеологізмів звороти, значення яких відрізняється від того, яке подано у загальномовному словнику. Наприклад, *«видати на-гора»* – це за словником «видобувати на поверхню із шахти (про вугілля, руду і т. ін.)» [15, с. 93]. У тексті аналізованої судової промови цей вислів має значення «оприлюднити», пор.: *«Але як юрист, Цапенко був більш обережним у своїх висловлюваннях, на відміну від декого, хто поспішив видати на-гора всі свої домисли»* [13].

Звичайно, що експресивний зміст фразеологізмів пов'язується зі ступенем вияву ознаки. Так, у функції

прислівника міри і ступеня вживаються такі фрази: *«вилами поводити писано»* – «невідомо, як буде» [15, с. 139]; *«в дошку»* – «дуже сильно» [14, с. 287]. Вони з різних боків характеризують дію, процес, стан, наприклад: *«Цапенко, хоч і помилявся, але зробив уже багато. Що ж коїтиме Воронов, вилами по воді писано»* [13]; *«Проте інформація викликала в різних колах таке занепокоєння саме тому, що вона була лівою «в дошку»* [13].

Так само, як і семантичні варіації, впливову силу ФО увиразнює їх структурна варіативність.

Трансформовані фразеологізми – яскравий приклад ставлення автора, тобто адвоката, до висловлюваного. У текстах судових дискусій використовуються різні види трансформації фразеологізмів: поширення компонентного складу, заміна компонента, контамінація, лексична та семантична трансформації. Часто адвокати вдаються до модифікації структури і, відповідно, семантики фразеологізмів. Прикладом контамінації, коли об'єднують два фразеологізми в один, може бути такий вислів, зафіксований у справі О. Тарнавського: *«ламати посипані попелом голови»*, де об'єднано два фразеологізми: *«ламати голову»* – «перейматися турботами, переживати, шукати розв'язання якогось питання, виходу зі скрутного становища і т. ін.» [15, с. 246] та *«посипати попелом голову»* – «вдаватися в тугу, втрачати мужність, надію» [15, с. 527]. У результаті контамінації новоутворений фразеологізм набуває значення «шукати вихід із безнадійного, скрутного становища».

У промові на захист Н.О. Нечепуренка спостерігається поєднання кількох прийомів зміни структури фразеологічної одиниці, від чого, звичайно, змінюється її значення. Трансформоване прислів'я *«ложка дьогтю псує бочку меду»* змінило структуру і семантику. У контексті воно конкретизувалося, пристосовуючись до нього змінилось і значення: *«Вимальовуючи портрет переконливого хапуги, який на очах Золотаренка і Штаровського натоптує кишені державною готівкою, він замішував фарби за перевіреним рецептом: до чайної ложечки правди додавав відро брехні, припущень та вигадок»* [13].

У цій самій промові спостерігаємо такий вид трансформації ФО, як поширення компонентного складу. Під час розгортання у фразеологізмі значення його, як правило, залишається тим самим, додаткові компоненти лише підсилюють експресивність сполучення. Внаслідок поширення компонентів відбувається їх уточнення, підсилення експресії ФО, актуалізується її внутрішня форма: *«І чому губителів природи ніхто не вдарить як слід по руках? – запитують інші. Риторичні ці оклики чуються вже не рік і не два, пане суддя. Та що з того? Браконьєрська совість непробудно спить. А по шкідливих руках вдарити ніяк, бо нікого досі не схоплено за шкідливу руку»* [13].

Реконструкція семантики і рівня сугестогенності зафіксованих ФО дає підстави стверджувати: 1) на семантичному рівні у жанрі судової промови ФО вживаються для позначення назв осіб, груп людей, зниженої чи негативної характеристики людей, їх учинків, для оцінки певної ситуації, для образного називання дій, процесів, станів тощо; 2) впливову силу ФО увиразнює їх структурна варіативність та потужний емоційно-експресивний потенціал як основний компонент сугестивно маркованих текстів [5]. За допомогою трансформованих фразеологізмів адвокат висловлює своє

ставлення до події, справляючи переконливе враження на присутніх і тим самим досягаючи позитивного результату у вирішенні судової справи.

Отже, можемо стверджувати, що фразеологія та її багатоаспектне вивчення в межах юридичного дискур-

су є перспективним напрямом сучасного мовознавства, що уможливить з'ясування не лише сугестивного потенціалу фразеологічного сегмента лексичного складу національної мовної системи, а й усього спектра впливових засобів мови загалом.

Література

1. Дубровская Т. Судебный дискурс: речевое поведение судьи (на материале русского и английского языков) / Т. Дубровская. – М. : Изд-во «Академия МНЭПУ», 2010. – 351 с.
2. Єрченко П. Класифікація фразеологічних одиниць / П. Єрченко // Іноземна філологія. – 1994. – Вип. 4. – С. 8–12.
3. Ивакина Н. Основы судебного красноречия (риторика для юристов) : [учебное пособие] / Н. Ивакина. – М. : Юристъ, 2001. – 384 с.
4. Караулов Ю. Словарь языка Достоевского. Лексический строй идиолекта / Ю. Караулов. – Вып. № 1. – М. : Азбуковник, 2001. – 442 с.
5. Ковалевська Т. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування : [монографія] / Т. Ковалевська. – Одеса : Астропринт, 2008. – 324 с.
6. Кунин А. Курс фразеологии современного английского языка / А. Кунин. – М. : Высшая школа, 1986. – 336 с.
7. Лекант Л. Современный русский язык : [учеб. для студ. вузов, обучающихся по спец. «Филология»] / Л. Лекант ; сост.: П. Лекант, Е. Диброва, Л. Касаткин и др. – М. : Дрофа, 2002. – 560 с.
8. Лингвистический энциклопедический словарь / В. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
9. Мокиенко В. Славянская фразеология / В. Мокиенко. – М. : Высшая школа, 1989. – 98 с.
10. Молдован В. Судова риторика : [навчальний посібник] / В. Молдован. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 278 с.
11. Начёрная С. Судебная защитительная речь – аргументированная речь в аспекте юридической риторики / С. Начёрная // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. – 2009. – № 12. – С. 255–264.
12. Слишинська Г. Ключові слова як домінантні одиниці тексту у судових промовах адвокатів / Г. Слишинська // Слов'янський збірник. – Вип. 18 (Спеціальний випуск, присвячений пам'яті доктора філологічних наук, академіка НАН України Ю.О. Карпенка). – Одеса : Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, 2014. – С. 428–438.
13. Судові промови адвокатів України / В. Медведчук (голова редкол.) та ін. – К. : Ред. журн. «Адвокат», 2000. – 216 с.
14. Телия В. Русская фразеология. Семантический, прагматический и культурный аспекты / В. Телия. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 228 с.
15. Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. / уклад. В. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 1999. – Кн. 2. – 1999. – 876 с.
16. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. Ю. Шемшученко та ін. – К. : Українська енциклопедія, 1998.